

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਆਕਾਰ ਚੀਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੈ। ਜਨਗਣਨਾ (Census) 2011 ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ 1210.19 ਮਿਲੀਅਨ ਜਾਂ 121 ਕਰੋੜ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਇਸ ਪਾਠ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਉਸ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਾਧਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਵਾ, ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ, ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧਨ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਆਕਾਰ, ਇਸ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਵਿਦਿਅਕ ਗੁਣ, ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਆਦਿ ‘ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ’ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਕੋਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਗੁਣਵਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਵਰਤਮਾਨ ਉਤਪਾਦਨ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕੁੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਤਪਾਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ

ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਤਪਾਦ (Gross National Product) ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬੇਹਤਰ ਸਿਖਲਾਈ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਉੱਚ-ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਮਦਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਜਾਂ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਲਾਭ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬੇਹਤਰ ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਭੂਮੀ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਓ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ

ਚਿੱਤਰ 2.1 ਮਾਨਵ ਪੂੰਜੀ (ਡਾਕਟਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਅਧਿਆਪਕ, ਦਰਜ਼ੀ ਆਦਿ)

ਬੱਚਿਓ ਚਿੱਤਰ 2.1 ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ ਕਿ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਪਰਿਸੰਪਤੀ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਡਾਕਟਰ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ, ਬਾਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਪੂੰਜੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਹੀ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਉਤਪਾਦਕ ਪਰਿਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ, ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਆਦਿ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵੱਧ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਲੋਕ ਵਧੀਆਂ ਉਤਪਾਦਕ ਸਾਧਨ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਮਨਦੀਪ ਅਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨਦੀਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਚੌਧਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨਦੀਪ ਤੇ ਉਸਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਨਦੀਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਕੋਈ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਜ਼ਿਆਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨਦੀਪ ਨੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚੰਗੇ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਵੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾਇਆ। ਮਨਦੀਪ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਮੁੱਖੀ ਕੰਪਿਊਟਰ ਕੋਰਸ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਕੋਰਸ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨਦੀਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਕੰਪਨੀ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਬੰਧੀ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵੀ ਇਕ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਜੀਤੂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਭੋਜਨ ਘੱਟ ਮਿਲਣ ਕਾਰਣ ਉਸਦੀ ਸਿਹਤ ਵੀ ਤੰਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਬਿਮਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਵੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਖੁਦ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮਨਦੀਪ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਮਨਦੀਪ ਸਰੀਰਕ ਪਖੋਂ ਤਕੜਾ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਸਿਹਤ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਿੱਤਾ ਮੁੱਖੀ ਕੰਪਿਊਟਰ ਕੋਰਸ ਨੇ ਮਨਦੀਪ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਆਮਦਨ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਘੱਟ ਆਮਦਨ ਕਮਾਈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਮਨਦੀਪ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕੁੱਲ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਵਧੀ ਕੁੱਲ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਨੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਮਨਦੀਪ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਕੁਸ਼ਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਵੇਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਵਧੇਰੇ ਕਮਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਮਨਦੀਪ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਹੜੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਣ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਨਿਵੇਸ਼, ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਆਮਦਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧਨੀ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਬਣਾਇਆ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਭਾਰਤ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਰੋਗੀ ਅਤੇ ਅਕੁਸ਼ਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਕਰਕੇ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਧਨੀ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

2.1 ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ

(i) **ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ :** ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨਦੀਪ ਅਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਮਨਦੀਪ ਦੁਆਰਾ ਨਿੱਜੀ ਕੰਪਨੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨਾ,

ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਲੋਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:

(a) **ਮੁੱਢਲਾ ਖੇਤਰ** - ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲਾ ਖੇਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣਾ, ਡੇਅਰੀ, ਮੁਰਗੀ ਪਾਲਣਾ, ਮੱਛੀ ਪਾਲਣਾ, ਖਾਣਾਂ, ਵਣ ਵਿਗਿਆਨ, ਚਾਰਗਾਹ ਆਦਿ।

(b) **ਗੌਣ ਖੇਤਰ** - ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉਤਪਾਦ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਅੰਤਿਮ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੰਨੇ ਤੋਂ ਗੁੜ ਬਣਾਉਣਾ, ਕਪਾਹ ਤੋਂ ਕੱਪੜਾ ਬਣਾਉਣਾ ਆਦਿ।

(c) **ਸੇਵਾ ਖੇਤਰ** - ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੁੱਢਲੇ ਅਤੇ ਗੌਣ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਵਪਾਰ, ਆਵਾਜਾਈ, ਸੰਚਾਰ, ਬੈਂਕਿੰਗ, ਬੀਮਾ, ਸਿਹਤ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੁੱਢਲਾ ਖੇਤਰ

ਗੌਣ ਖੇਤਰ

ਸੇਵਾ ਖੇਤਰ

ਚਿੱਤਰ 2.2 ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ

(ii) **ਗੈਰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ** : ਉਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਮਦਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਗੈਰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਗ੍ਰਹਿਣੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਆਪ ਸਿਉਣੇ, ਔਰਤ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।

ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਗੈਰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ :

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਦੀਪ ਦੀ ਮਾਂ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਆਮਦਨ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨਦੀਪ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਭੁਗਤਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਉਦੋਂ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਰਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਸਿੱਖਿਆ' ਅਤੇ 'ਕੁਸ਼ਲਤਾ' ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਮਾਈ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਰਧਾਰਕ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਿਤ ਅੰਤਿਮ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਧਨ ਆਮਦਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 2.3 ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਗੈਰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ

ਸੰਗਠਤ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਬਰਾਬਰ ਵੇਤਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੈਰ-ਸੰਗਠਤ ਖੇਤਰ 'ਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ 'ਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਵੇਤਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੜ੍ਹੀਆਂ-ਲਿਖੀਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੇਤਨ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਤੋਂ

ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ, ਪੁਲਾੜ ਖੇਤਰ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾ: ਕਿਰਨ ਬੇਦੀ, ਕਲਪਨਾ ਚਾਵਲਾ, ਸੁਨੀਤਾ ਵਿਲੀਅਮ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਹੁਨਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਿਰਿਆ

ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਕਲੋਨੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਪਤਾ ਕਰੋ ਕਿ :-

- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ?
- ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਗੈਰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ?
- ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਦੋ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦਿਓ।
- ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਤਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕੰਮ ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਗੈਰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ?

2.2 ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ

ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਅਸਵਸਥ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਦੇਣਦਾਰੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਜਨਸੰਖਿਆ ਪਰਿਸੰਪਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2.2.1 ਸਿੱਖਿਆ

ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕੱਲੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਮਨਦੀਪ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ, ਚੰਗਾ ਨਾਗਰਿਕ

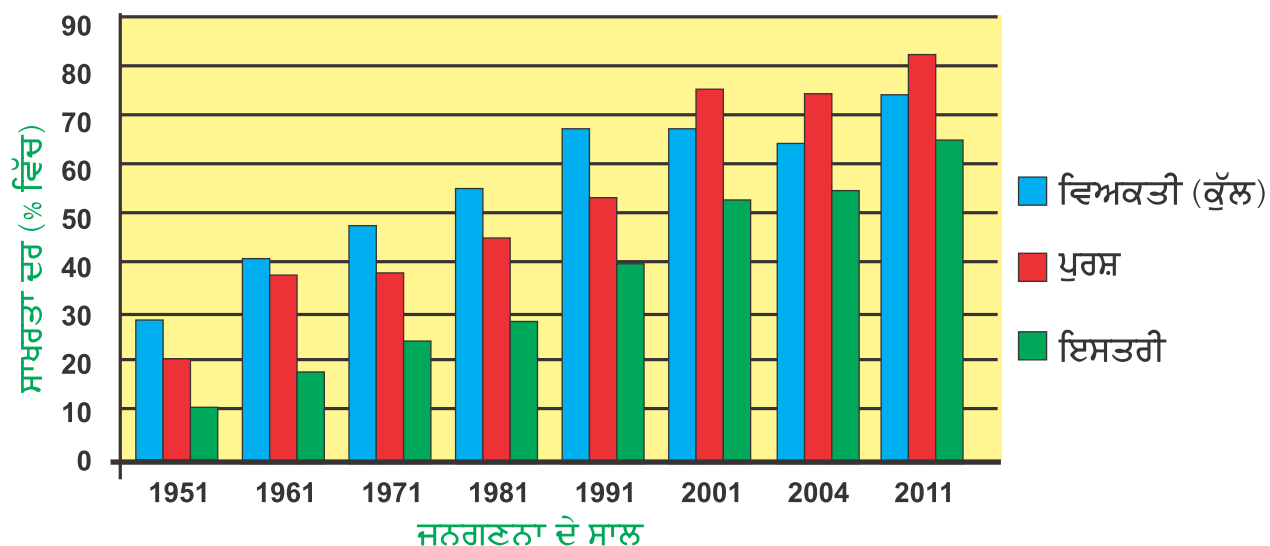
ਚਿੱਤਰ 2.4 ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ

ਬਣਨ ਲਈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ

ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਜਨਗਣਨਾ 2011 ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 74% ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ 82.14% ਅਤੇ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੀ 65.46% ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਰੀਬ 16.68% ਵੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 16.1% ਵੱਧ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਖਰਤਾ ਦੀ ਦਰ 93.9% ਕੇਰਲ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ 63.8% ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 75.84 % ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 80.44% ਅਤੇ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 70.73% ਹੈ।

ਗ੍ਰਾਫ 2.1 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ

ਗ੍ਰਾਫ 2.1 ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੋ ਅਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿਓ।

- ਕੀ ਸਾਲ 1951 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਲ 2011 ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਵਧੀ ਹੈ।
- ਕਿਸ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਨੇ 50% ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ।
- ਕਿਸ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਹੀ।
- ਕਿਸ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ
- ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ ਕਿ ਗ੍ਰਾਫ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਘੱਟ ਕਿਉਂ ਹੈ ?

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਇਕ ਸਾਰਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਰਸਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :-

ਸਾਰਣੀ 2.1 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ 1951-2011

ਸਾਲ	ਵਿਅਕਤੀ	ਪੁਰਸ਼	ਇਸਤਰੀਆਂ
1951	18.3	27.16	8.66
1961	28.3	40.40	15.35
1971	34.5	45.96	21.97
1981	43.65	56.38	29.76
1991	52.21	64.13	39.29
2001	64.83	75.26	53.67
2011	74.04	82.14	65.46

ਸ੍ਰੋਤ : ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ; ਦਫਤਰ, ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਜਨਰਲ

ਗ੍ਰਾਫ 2.1 ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ₹ 151 ਕਰੋੜ ਖਰਚ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ₹ 3766.90 ਕਰੋੜ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਅਵਧੀ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਚਾਰ ਗੁਣਾ ਵਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਪੰਜ ਗੁਣਾ ਵਧੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਗਭਗ 5,00,000 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ 'ਸਰਵ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ' ਅਧੀਨ ਛੇ ਤੋਂ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਐਲੀਮੈਂਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਹੈ। ਮਿਡ-ਡੇ ਮੀਲ (ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਭੋਜਨ) ਦੀ ਸਕੀਮ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਆਹਾਰ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਇੱਕ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂਦਿਯਾ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਟੀਚਾ ਮਿੱਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਰੋਜਗਾਰ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਤਾ ਮੁੱਖੀ ਕੋਰਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਹੁਣ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਕਿੱਤਾ ਮੁੱਖੀ ਕੋਰਸਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਮਿੱਥਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਓਪਨ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ (Open School Education System) ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

2.2.2 ਸਿਹਤ

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਉਸਦੀ ਸਿਹਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖੋਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸਿਹਤ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ - ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਰਵੀ ਦੋਨੋਂ ਇਕ ਫਰਮ ਦੇ ਲੇਖਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੌਰਵ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਵੀ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਦਰਦ (ਗਠੀਆ) ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੂੰ ਵਾਰ - ਵਾਰ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਫਰਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਿਹਤ ਕਰਕੇ ਫਰਮ ਨੂੰ ਘਾਟਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਿਹਤ ਨੇ ਉਸਦੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਫਰਮ ਲਈ ਦੇਣਦਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੌਰਵ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਗੌਰਵ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਨੇ ਫਰਮ ਦੀ ਕੁੱਲ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੇ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਚਿੱਤਰ : 2.5

ਉਦਾਹਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ, ਗੰਠ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਿਹਤ ਅਧਾਰਿਤ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 1951 ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਮੌਤ ਦਰ 147 ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੇ 2015 ਵਿੱਚ 37 ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਮੌਤ ਦਰ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸ਼ਿਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਲਾਗ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਸਾਰਣੀ 2.2 : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ

ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ	1951	2001	2010	2013
ਸਬ ਕੇਂਦਰ/ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਿਹਤ ਕੇਂਦਰ/ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸਿਹਤ ਕੇਂਦਰ	725	1,63,181	1,75,277	1,81,319
ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ/ਹਸਪਤਾਲ	9,209	43,322	28,472	19,817 (ਸਿਰਫ ਹਸਪਤਾਲ)
ਬੈੱਡ	1,17,198	8,70,161	5,76,793	6,28,000
ਡਾਕਟਰ (ਐਲੋਪੈਥੀ)	61,800	5,03,900	8,16,629	9,18,000
ਨਰਸਾਂ	18,054	7,37,000	1,70,255	1,09,224

ਸਰੋਤ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਹੈਲਥ ਪ੍ਰੋਫਾਈਲ 2013 : ਆਯੁਸ਼ ਵਿਭਾਗ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਭਲਾਈ ਮੰਤਰਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ।

ਆਓ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ

ਸਾਰਣੀ 2.2 ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੋ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿਓ।

- ਸਾਲ 1951 ਤੋਂ 2010 ਤੱਕ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- ਸਾਲ 2001 ਤੋਂ 2013 ਤੱਕ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- 1951 ਤੋਂ 2013 ਤੱਕ ਸਿਹਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈੱਡਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਿੰਨੀ ਵਧੀ ਹੈ।
- ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਕਰੋ ਕਿ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ ਤੇ ਕਿੰਨਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਲੋੜ ਹੈ।

2.3 ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ

ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੌਜੂਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਦਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮਨਦੀਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨਦੀਪ ਦੀ ਭੈਣ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਭਰਾ ਜੀਤੂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਖੇਡਣ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣ-

ਫਿਰਨ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਅਸੀਂ ਮਨਦੀਪ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਅਤੇ ਜੀਤੂ ਨੂੰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਉੱਤਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਨਾਂਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨਦੀਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਅਤੇ ਜੀਤੂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 15 ਸਾਲ ਤੋਂ 59 ਸਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਉਮਰ ਵਰਗ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰੋਗੀ, ਬੁੱਢੇ ਲੋਕ, ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕ ਐਂਡ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਇਮਪਲੀਮੈਂਟੇਸ਼ਨ (Statistics and Programme Implementation) ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਂਪਲ ਸਰਵੇ (N.S.S.) ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੇਰਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਹੈ। ਸਾਲ 1983 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਲ 2011 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਔਸਤ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ 9% ਰਹੀ ਹੈ। ਦਸੰਬਰ 2011 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ 3.80% ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

2.3.1 ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ -

- i. ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ
- ii. ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ
- iii. ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਮੌਸਮੀ ਕਿੱਤਾ ਬਣਨਾ
- iv. ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ
- v. ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਘੱਟ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਆਦਿ।

2.3.2 ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੌਸਮੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਬਿਜਾਈ ਅਤੇ ਕਟਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ

ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਰੁਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਪਗ ਪੰਜ ਤੋਂ ਸੱਤ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਉਹ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੁੱਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ 30% ਛੁਪੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇਕ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਲਈ ਪੰਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉੱਥੇ ਅੱਠ ਵਿਅਕਤੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਤਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਧੂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹਟਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਅਵਸਰ ਉਸ ਦਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਧੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਰ ਨਾਲ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਧੀ ਹੈ।

2.3.3 ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲੋਕ ਪਰਿਸੰਪਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮਾਜ ਲਈ ਦੇਣਦਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਗਰੀਬੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਯੁਵਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹਤਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਉੱਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਹਤ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਤੇ ਦੇਣਦਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਚਲਾਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

- (i) ਸਵਰਨ ਜੈਅੰਤੀ ਗ੍ਰਾਮ ਸਵੈ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਯੋਜਨਾ (SJGRY)
- (ii) ਸੰਪੂਰਨ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਯੋਜਨਾ (SGRY)
- (iii) ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਰੂਰਲ ਇੰਮਪਲਾਇਮੈਂਟ ਗਾਰੰਟੀ ਐਕਟ, MNREGA (2005)

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਪਰਿਸੰਪਤੀ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ (Summary)

- ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਆਕਾਰ, ਇਸਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਸਿੱਖਿਆ, ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਧਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਨਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖਰਚਾ ਹੈ।
- ਜਦੋਂ ਮੌਜੂਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਣਾ ਕੇ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।
- ਮਨੁੱਖ ਵੱਲੋਂ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ- ਮੁੱਢਲਾ, ਗੌਣ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਖੇਤਰ।
- ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਉਦੋਂ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ 15 ਸਾਲ ਤੋਂ 59 ਸਾਲ ਦੇ ਉਮਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਦਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਅਭਿਆਸ

ੳ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:-

- ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਨ ਹੈ।
- ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਲਈ ਪਰਿਸੰਪਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਣਦੇ ਹਨ।
- ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਆਕਾਰ, ਇਸਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਵਿਦਿਅਕ ਗੁਣ, ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਆਦਿ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- v. ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

2. ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪਿਕ ਚੋਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:-

- i. ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਕਿਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ?
- (a) ਮੁੱਢਲਾ (b) ਸੇਵਾਵਾਂ
- (c) ਗੌਣ
- ii. ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 5 ਤੋਂ 7 ਮਹੀਨੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- (a) ਛੁਪੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ (b) ਮੌਸਮੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ
- (c) ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ
- iii. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਉਮਰ ਹੱਦ ਕੀ ਹੈ ?
- (a) 15 ਸਾਲ ਤੋਂ 59 ਸਾਲ ਤੱਕ (b) 18 ਸਾਲ ਤੋਂ 58 ਸਾਲ ਤੱਕ
- (c) 16 ਸਾਲ ਤੋਂ 60 ਸਾਲ ਤੱਕ
- iv. 2011 ਦੀ ਜਨਗਨਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ.....ਹੈ।
- (a) 1210.19 ਮਿਲੀਅਨ (b) 130 ਮਿਲੀਅਨ
- (c) 121.19 ਮਿਲੀਅਨ

3 ਸਹੀ/ ਗਲਤ :-

- i. ਇੱਕ ਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ।
- ii. ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- iii. ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- iv. ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- v. ਸਾਲ 1951 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਲ 2011 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਖਰਤਾ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

4 ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- i. ਦੋ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ?
- ii. ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ?
- iii. ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੀ ਹਨ ?
- iv. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਅਤੇ ਮਨਦੀਪ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦੋ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?
- v. ਗੌਣ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲਿਖੋ ?
- vi. ਗੈਰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?
- vii. ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੇ ਦੋ ਨਿਰਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ ?
- viii. ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਖਰਤਾ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ?
- ix. 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਰਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਐਲੀਮੈਂਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਕਦਮ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ?
- x. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਉਮਰ ਹੱਦ ਕੀ ਹੈ ?
- xi. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲਾਏ ਗਏ ਦੋ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ?

ਅ. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:-

1. ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ?
2. ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਪੂੰਜੀ ਨਾਲੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਹਨ ?
3. ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਅਣ-ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ?
4. ਮਨੁੱਖੀ ਪੂੰਜੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ?
5. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਕੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ ?
6. ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਰ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲੱਗੇ ਕਿਹੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ?
7. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਦੱਸੋ ?

8. ਛੁਪੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਮੌਸਮੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ ?
9. ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ?
10. ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ?

